

Geleerdheid in de marge. De haken en ogen aan het maken van een editie van middeleeuws commentaar

Mariken Teeuwen, Huygens ING (KNAW)

Samenvatting

In dit artikel wordt ingegaan op het fenomeen van middeleeuwse handschriften met interlineaire en marginale aantekeningen – glossen en commentaren. Deze marginale teksten zijn anders van aard dan de hoofdteksten waaraan ze zijn vastgehecht, met meer vrijheid voor de kopiïst(en) en een complexere overleveringsgeschiedenis. De vraag is hoe een editeur met dit soort teksten om moet/kan gaan. Om hierop een antwoord te vinden onderzoekt de auteur de ontstaansgeschiedenis van dergelijke teksten en hun rol in de middeleeuwse geleerde context.

Abstract

The focus of this essay is on mediaeval manuscripts with interlinear and marginal notes – glosses and commentaries. These marginal texts are different in nature from the main texts to which they are attached, and demonstrate a more complex transmission history in which copiists allowed themselves more textual freedom. The question is how a scholarly editor best treats these texts. In order to propose an answer to this question, the author of this essay discusses the transmission history of such texts and their function in the mediaeval learned context.

Correspondentie

Mariken Teeuwen
Huygens ING
Postbus 90754,
2509 LT Den Haag,
Nederland

Email

mariken.teeuwen
@huygens.knaw.nl

1. INLEIDING

Al vanaf de oudheid kennen we ‘glossen’ of ‘scholia’, aantekeningen in de marge en tussen de regels, die op een bepaalde manier een tekst van commentaar voorzien. De aantekeningen interrumpen als het ware de hoofdtekst, en bieden steeds een stukje uitleg als zij zich daartoe door de hoofdtekst geprovoceerd voelen. Als we graven in de geschiedenis van de geleerdheid vinden we Griekse papyri uit de tweede eeuw waarop glossen te vinden zijn (Goulet-Cazé *et al.*, 2000; Holtz, 2000; Most, 1999). Het genre neemt een hoge vlucht

in de late oudheid: het beroemdste voorbeeld is wel Servius' commentaar op Vergilius. Een absolute bloei beleeft het genre opnieuw in de Karolingische periode (ca. 800-1000), een periode van algemene culturele opleving en van een ongekend grote productiviteit als het gaat om handschriften (Contreni, 1995a; Ganz, 1995). Handschriften en teksten uit deze periode staan in deze bijdrage centraal: hoe werkt het fenomeen commentaar in die vroege handschriften? Waarom werd er tekst aan toegevoegd, door wie en voor wie? Hoe gebeurde dat en in welke context? Een commentaar tekst, zo wil ik aantonen, laat zich niet gemakkelijk temmen tot een editie. De traditionele historisch-kritische methode lijkt hiervoor tekort te schieten.

Voor veel middeleeuwse handschriften geldt dat zij van meet af aan ingericht zijn op de toevoeging van commentaar: de hoofdtekst beslaat een relatief klein deel van het blad, en is omringd door grote marges. De letter is bovendien vaak klein in de regel, zodat tussen de regels extra tekst kan worden toegevoegd. Soms zijn de marges speciaal ingericht voor extra tekst: met een scherpe punt zijn lijnen getrokken die de ruimte voor glossen markeren – de punten waarlangs de liniaal gehouden moet worden zijn aangegeven met prikjes in het perkament.¹ Al deze fysieke kenmerken maken ons duidelijk dat we met recht spreken over een tekstgenre – het gaat niet om *ad hoc* aantekeningen van een individuele lezer, maar de makers van het handschrift beschouwen de verzameling annotaties als een onderdeel van het boek, dat net zo goed moest worden overgeleverd als de hoofdtekst. Toch zijn er een heleboel factoren die het genre als tekst buitengewoon moeilijk maken, voor een lezer en ook vooral voor een editor.² Glossenverzamelingen zijn immers flexibele en cumulatieve teksten: lezers kunnen nieuwe interpretaties toevoegen aan oude lagen. Zij kunnen eigen selecties maken, of verschillende verzamelingen doen samensmelten tot één nieuwe mix. Het wordt voor een editor al snel een verwarrend geheel. Wanneer je één handschrift bestudeert valt het bos nog wel door de bomen heen te zien, maar wanneer het gaat om tientallen handschriften, dan is het haast onmogelijk om niet kopje onder te gaan in de complexiteit van het materiaal.

2. MARTIANUS CAPELLA'S *DE NUPTIIS*

In Karolingische handschriften van de laatantieke tekst *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, *Over het huwelijk van Philologia en Mercurius* van Martianus

¹ Mooie voorbeelden zijn opgenomen in Biemans (2008).

² Zie hierover Zetsel (2005).

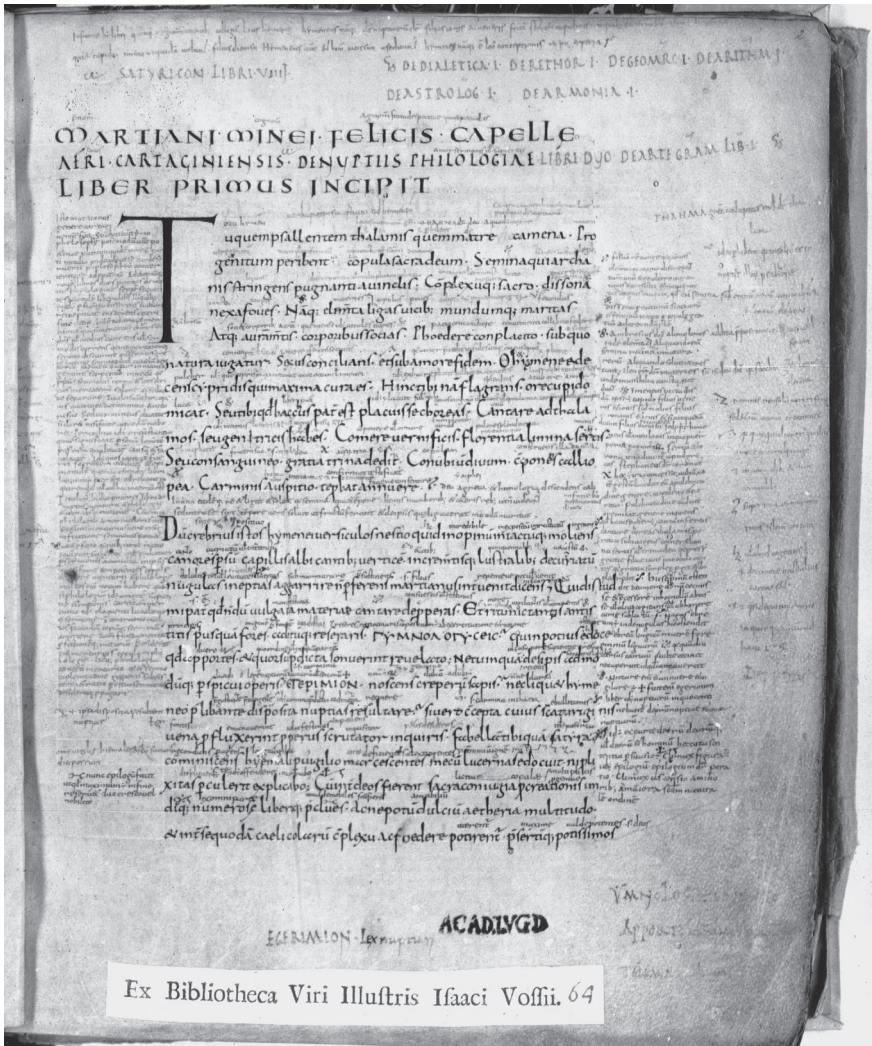

Fig. 1: Leiden, UB, VLF 48, Fol. 2r

Capella zijn extreem volgeschreven marges eerder gewoonte dan uitzondering (Fig. 1).³ De auteur is een vijfde-eeuwse Neoplatonist, een beroepsretor uit het Noordafrikaanse Carthago, die een handboek heeft willen maken voor de zeven

³ Van het getoonde handschrift, Leiden, Voss.Lat.Folio 48, is een volledige set kleurenfoto's online beschikbaar in de Digital Special Collections website van de Universiteitsbibliotheek Leiden: <<https://socrates.leidenuniv.nl/>>. Voer in het zoekscherm het signatuur 'VLF 48' in. Ik dank de universiteitsbibliotheek Leiden voor de toestemming om de beelden hier te reproduceren. De copyrights van de afbeeldingen blijven in handen van de bibliotheek.

Vrije Kunsten (de *artes liberales*). Hij wilde een overzicht schrijven van de gehele antiek-Griekse kennistraditie op het terrein van de taal (grammatica, retorica en dialectica), en het getal (meetkunde, wiskunde, sterrenkunde en muziek). Maar om zijn publiek niet te vervelen met droge geleerdheid heeft hij het geheel verpakt in een raamvertelling vol mythologie, allegorie, poëzie en satire (Stahl *et al.*, 1971; 1977). Zo zoekt Mercurius raad bij Apollo, die in een grot woont, diep in een geheim en verborgen woud dat trilt en zingt in perfecte Pythagoreïsche getalsverhoudingen. Philologia moet haar aardse status afwerpen en goddelijke allures verwerven door al haar aardse kennis letterlijk uit te braken, een onsterfelijheidsdrank te drinken uit een symbolisch ei-vormige beker, en een hemelreis te maken door de sferen der planeten. Het bruidspaar ontvangt als huwelijksge-schenk een voordracht van de zeven vrije kunsten – zeven maagden, die één voor één een verhandeling komen houden over hun eigen gebied van wetenschap.

Het resultaat is in moderne ogen een misbaksel. Classici zijn met name gevallen over de overdadige stijl van Martianus Capella – hij gebruikt veel neologismen, overlaadt zijn beschrijvingen met adjectieven, kiest de ingewikkeldste grammaticale constructies en de obscurste metrische vormen. Zijn stijl is een typisch voorbeeld genoemd van het maniëristische Latijn van laatantiek Africa (Apuleius is een ander voorbeeld), maar dan nog een graadje erger, volgens veel classici, want dommer: zijn tekst zit ook nog eens vol tegenspraken en fouten. Literatuurhistorici zijn gevallen over het monsterverbond tussen bloemrijk en gortdroog proza. De beroemde mediëvist C.S. Lewis heeft Martianus getypeerd met de uitspraak dat God vele vreemde wezens heeft gecreëerd, zoals de bijenorchis of de giraf, maar dat er niet één wezen zo vreemd is als Martianus Capella (Lewis, 1936, p. 78). En dat is dan nog één van de vriendelijkere karakterisering: hij is beschreven als een *wannabe* geleerde, die zonder enige blijk van begrip maar wat grasduinde in de antieke geleerde traditie, of zelfs een seniele bejaarde, die zijn verstand verloren moet hebben vóór hij zijn meesterwerk schreef. Pas in de laatste dertig jaar is er meer waardering gekomen voor Martianus, en werden zijn werk én zijn stijl in een context geplaatst. Men heeft erop gewezen dat hij qua stijl een kind van zijn tijd was, duiding gegeven aan de allegorieën, gewezen op de slimme structuur, enzovoort.⁴

Het werk beleefde echter een absolute piek van populariteit in de Karolingische periode. Er ontstond in die tijd een intellectuele tijdgeest die gekarakteriseerd is als een ‘jacht naar kennis’ – geleerden waren actief op zoek naar teksten uit de vroegchristelijke maar ook prechristelijke beschaving, en maak-

⁴ Zie Lemoine (1972) voor een beschrijving van reacties en het begin van een herwaardering.

ten daarvan op grote schaal kopieën (Contreni, 1995b). Karel de Grote zette zijn onderwijshervorming in, en verzamelde geleerden uit alle delen van zijn rijk aan zijn hof. Die geleerden gingen met elkaar in debat, soms onder leiding van de koning zelf, en wedijverden met elkaar in een poëzie die bol staat van de intertekstualiteit (McKitterick, 1994; Godman, 1985). Er ontstond zo een cultuur van debat, over vraagstukken van religieuze aard, zoals de juiste bepaling van de Paasdatum of de aard van de Drieëenheid, maar ook over abstracte of wetenschappelijke vragen zoals de aard en materie van het niets, of de verklaring van fenomenen als kometen of maansverduisteringen.

Juist in deze tijd kent *De nuptiis* een hele rijke overlevering. Martianus werd ondanks (of waarschijnlijker juist dankzij) zijn hoge moeilijkheidsgraad grif bestudeerd door de Karolingische intellectuele elite (Teeuwen, 2002 & 2008; Teeuwen & O’Sullivan, 2011). Bovendien zien we de cultuur van verzamelen, bevragen en discussiëren weerspiegeld in de Martianus-handschriften. Ze zijn verrijkt met aantekeningen, glossen, scholia, commentaar, waarbij zo’n beetje alles onderwerp kan zijn. Het beeld dat uit de handschriften rijst, is er een van een haast manische verzamelwoede van kennis, alle kennis die maar op de één of andere manier aan de hoofdtekst opgehangen kan worden. Een willekeurige pagina in een handschrift van ca 830-840 laat zien hoe de ruimte om de tekst bewust groot is gehouden, en hoe deze ruimte volledig is opgevuld met aantekeningen in minuscule lettertjes – soms wel tweehonderd per pagina.⁵ De uitleg is vaak tekstueel van aard, geeft grammaticale uitleg: voegt bijvoorbeeld de naamval toe, of vult een verzwegen zinsdeel aan, geeft de essentie van een stukje, een parafrase of uitleg. Alternatieven of synoniemen worden toegevoegd voor minder gangbare woorden. Maar ook inhoudelijk wordt er van alles en nog wat aan de tekst toegevoegd: welke etymologie zit er achter bepaalde namen, of aan welke Griekse mythe refereert het adjectief? Vaak ook vult de commentator een alternatieve autoriteit toe, en gaat in op de vraag hoe die zich tot elkaar verhouden. In de marges is zo een hele nieuwe verzameling teksten verschenen, over allerlei onderwerpen, die zich op een meer of minder directe manier tot de hoofdtekst verhouden. Het commentaar vormt als het ware een tweede encyclopedie van kennis, die om de toch al encyclopedische hoofdtekst heen is gedrapeerd. Een paar regels van

⁵ Foto’s van het handschrift en een editie van tekst en annotaties zijn te vinden in de digitale editie die ik samen met een groep internationale specialisten heb vervaardigd, en die vrij toegankelijk is op <<http://martianus.huygens.knaw.nl>>. Deze editie is mede tot stand gekomen dankzij een Veni-subsidie van NWO voor mijn project ‘Reflections of Scholarly Debate in the Carolingian Period’.

folio 2 verso moge hier als voorbeeld dienen (Fig. 2): 5 regels tekst zijn aangevuld met 34 glossen, variërend van een enkel woord tot een uitleg van een paar regels. We zien hoe de commentator de tekst steeds op allerlei verschillende niveaus aanvult:⁶

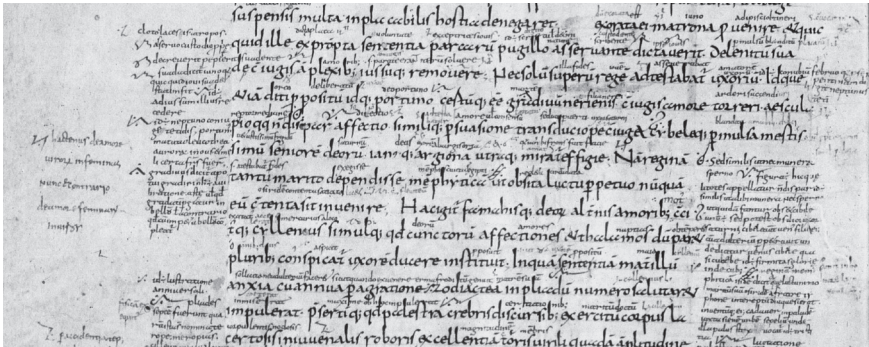

Fig. 2

<p>I.4 Nec solum superum regem ^{loven} attestabatur ^{asseverabat. illa Fides} uxorum ^{amatorem uxorum}, idque ^{id est conubium} etiam Diti ^{Orcu} propositum ^{deliberatum} Februo, <i>quia Proserp[ent]inam diligit, Neptunus</i> Teti<di>m, idque Portuno ^{deo} ^{Portuno} <i>id est Neptuno. Coniuge Tetidis</i> Portunus Matuta Leucothea Aurora Inous et Melicerta fratres fuerunt, certumque esse Gradivum ^{Martem} <i>Gradivus dicitur 'apo tui gradirin',</i> <i>hoc est a vibratione astae, vel quod</i> <i>gradatim pergatur in bellum, vel a</i> <i>contrario quod cum impetu bellum</i> <i>compleatur</i> Nierienis ^{filia Nerei} Neriae coniugis amore torreri ^{arderi succendi viri}</p>	<p>I.4 Not only the king of the gods ^{Jupiter} was thought to be under feminine domination ^{he was} ^{kept prisoner. this Faith. as a lover of women;} this ^{that is:} marriage was also said ^{thought} of Dis ^{Orcus} Februo (<i>i.e. Dis =</i> <i>Orcus = Pluto, the god of the Underworld,</i> <i>because he loved Proserpina, Neptune [loved]</i> Thetis and Portunus ^{the god Portunus} <i>that is Neptunus.</i> <i>Portunus wife, Thetis, was related to Matuta, Leu-</i> <i>cothea, Aurora, Inus and Melicerta, while it was</i> regarded as beyond question that Gradivus ^{Mars} <i>He is called Gradivus 'apo tou gradein', that is of</i> <i>the shaking of the spear, or because he 'gradually</i> <i>proceeds to war, or, on the opposite, because a</i> <i>war is ended by a quick strike</i> was aflame ^{to be} ^{burned, lit, set in bloom} with love for his wife Nereia ^{the} ^{daughter of Nereus}, the daughter of Nereus.</p>
<p>(Aesculapio ^{reperor medicinae} quoque non dispar sed similis sed similis ut <i>nec munera sperno. Figura est hic</i> <i>quae litotes appellatur. Non dispar id</i> <i>est similis ut alibi munera nec sperno,</i> affectio ^{dilectio})</p>	<p>Aesculapius ^{the inventor of medicine} felt a not different but similar <i>'[not different] but similar' as in 'nec</i> <i>munera sperno' [I do not reject your gifts, Virg.,</i> <i>Aeneis VII, 261]. This is the rhetorical figure</i> <i>called 'litotes'. 'Not different' is 'similar', just as</i> <i>elsewhere 'munera nec sperno' passion</i> ^{love;}</p>

⁶ De nuptiis I.4, ed. J. Willis, *Martianus Capella* (Leipzig, 1984), 3; vert. W.H. Stahl et alii, *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts, Vol. II: The Marriage of Philology and Mercury*, 4. Voor de glossen zie <<http://martianus.huygens.knaw.nl>>, Book I, fol. 2v, gl. 51-85. De vertaling van de glossen is van de auteur. In de transcriptie is de hoofdttekst weergegeven in het vet, de interlineaire glossen in superscript, en de marginale glossen in cursief.

<p>similique <small>adtestabatur</small> persuasione <small>amore</small> vel consensu vel ortatu transduci <small>seduci, perverti</small> Ope coniuga <small>uxor Saturni</small> Cybeleque <i>Ut quidam fantur Obs et Cibele unum est. Sed potest Obs dici uxor Saturni, Cibele autem Venus filia eius cum adulterio perpetravit. Unde dicitur Venus Cibele, quasi Cubele id est firmitas gloriae, inde cubus. permulsa</i> <small>blandita, amabili dulci</small> maestissimum <small>vetustissimum, frigidum</small> seniorem <small>Saturum</small> deorum</p>	<p>and Saturn <small>so it is said</small>, the melancholy <small>oldest, cold</small> elder of the gods <small>Saturn</small>, was moved <small>seduced, mislead</small>, in the same way <small>by love or arrangement or incentive</small> by his wife Ops <small>the wife of Saturn</small>, Cybele, when he caressed her <small>lovingly, sweetly</small>. <i>Some say that Ops and Cybele are one and the same. But it is also possible to call Ops the wife of Saturn, and Cybele Venus, his daughter, whom he begat by adultery. That is why Venus is called Cybele, as 'Cubele', from 'cubus' (a solid figure), the solidity of glory.</i></p>
<p>(Ianus <small>deus</small> Argionam <small>uxorem, ab Argis ortam</small> utraque miratur <small>amat</small> effigie <small>quia Ianus bifrons fuit facie</small>); <i>Hactenus de amore virorum in feminas, nunc e contrario de amore feminarum in viros iam reginam tantum</i> <small>scilicet adtestabatur fides</small> marito dependisse <small>exegisse</small> Memphiticam <small>Memphis civitas Aegypti</small> <i>Reginam Memphiticam Isidem dicit, quae luctu nimio maritum suum Osiridem a fratre Typhone intereptum diu quieserat inventumque eius cadaver in paludem iuxta Siennem urbem sepelivit. Unde illa palus Stix vocatur, id est tristitia, ut obsita</i> <small>repleta, circumdata</small> luctu perpetuo numquam eum <small>Osiridem</small> contenta <small>contenta, satiata</small> sit invenire <small>licet invenerit eum, tamen semper flevit eum</small>.</p>	<p>Ianus <small>the god</small> with both his faces <small>because Janus has a two-faced head</small> admires the Argive goddess <small>his wife, from Argos</small>; <i>Up to this point [Martianus mentioned] the love of men for women, now, on the opposite [he gives an example of] the love of women for men and they say that</i> <small>this testimony affirms</small> that the queen of Memphis <small>Memphis is a city in Egypt</small>. <i>The queen of Memphis is Isis, who out of too much mourning for her husband Osiris, who was killed by his brother Typhon, looked for him for a long time, and when she found him, she buried his body in a marsh close to the city Siene. That is why this marsh is called Stix, that is 'sadness' so loved</i> <small>was obsessed by</small> her husband that she was beset <small>filled, surrounded</small> by unending grief and preferred never to find him <small>she was content, satisfied</small> <small>Osiris. Even when she would have found him, she always mourned him.</small></p>

Als we met onze neus zo dicht op het perkament zitten, lijkt het alsof we te maken hebben met een autograaf, of in ieder geval een document dat heel dicht tegen de auteur aan zit. We zien de commentator zoeken naar een plekje om nog meer aantekeningen toe te voegen, en we zien ook op tal van plaatsen nu onleesbare kriebels: Tiroonse noten, een klassieke en middeleeuwse vorm van steno, toegepast voor dictaten maar ook juist voor dit soort teksten. Het detail van de glossen is overweldigend. Toch hebben we niet echt te maken met een autograaf of originele tekst, zoals blijkt uit tal van tekstuele problemen. Ik volsta hier met één voorbeeld uit de Martianus commentaartraditie. Het is een glosse toegevoegd aan het woord ‘Hymineia’ in de hoofdtekst (‘huwelijks-’, ‘betrekking hebbend op het huwelijk’). In het handschrift lezen we op folio 66 recto:

Ymineia fit hic in una parte sinalimpha abicitur os/ēs(?)e. sicut in vigilo per duodena legit⁷

⁷ Leiden, UB, VLF 48, fol. 66 recto, gl. 52.

Het Latijn van deze glosse is volkomen onbegrijpelijk. Het reconstrueren van de ‘betere’ lezing van deze glosse is een filologische onderneming van formaat. Het klankfenomeen -eia (van Hymeneia) wordt toegelicht, aan de hand van een citaat uit Vergilius. Er zou dit moeten staan:

Fit hic in una parte synaleiphe: abicitur vocalis -e, sicut in Virgilio:
Per duodena regit.

(Hier komt in één deel een zogenaamd synaleiphe voor [*het verschijnsel dat twee klinkers in één lettergreep worden uitgesproken*]: de klinker e wordt geëlimineerd, net als in deze versregel in Virgilius: ‘Per duodena regit ...’ [Georgica, 1, 232])

Zo zijn er nog tal van voorbeelden te geven waar de tekst echt behoorlijk door elkaar gehaspeld blijkt te zijn overgeleverd. Het zijn fouten die bewijzen dat de tekst niet door de commentator zelf is opgeschreven, maar dat het een tekstuele traditie is, gekopieerd van handschrift in handschrift, een proces waarbij overschrijffouten gemaakt zijn die de tekst soms onbegrijpelijk hebben gemaakt.

Een tweede voorbeeld komt uit het werk van het team uit Oxford en Cambridge dat de commentaartraditie op Boethius’ *De Vertrouwing van de Filosofie* aan het uitgeven is: Malcolm Godden, Rohini Jayatilaka en Rosalind Love.⁸ Zij werken met maar liefst 80 handschriften uit de achtste tot twaalfde eeuw, en produceren niet alleen een volledige, cumulatieve editie, maar ook de integrale vertaling op basis van één handschrift. Het voorbeeld is een glosse toegevoegd aan het woord ‘**spatium**’: ‘hoc si morum brevis mora’.⁹ De passage gaat over tijd: Boethius legt uit dat tijd altijd een beweging is van verleden naar toekomst. Tijd, aldus Boethius, kan nooit gedefinieerd worden als een punt, maar heeft altijd een ‘levensspanne’ – ‘spatium vitae suae’. Aan dat ‘levensspanne’ is de glosse ‘hoc si morum brevis mora’ toegevoegd, die de vertalers heel wat hoofdbreken heeft gekost: ‘brevis mora’ is nog begrijpelijk, te vertalen met ‘een kort oponthoud’, maar wat kan ‘hoc si morum’ toch betekenen? Rosalind Love kwam uiteindelijk op het briljante idee dat ‘hoc si morum’ een corruptie moet zijn van het woord ‘oxymoron’ – de Griekse term voor de retorische stijlfiguur van de paradox. Erachter staat dan een voorbeeld van twee woorden die een paradox vormen: ‘brevis’ (kort) en ‘mora’ (oponthoud, vertraging of uitstel). Bovendien is in een ander handschrift deze iets uitgebreidere aantekening te

⁸ Zie voor de beschrijving van hun project <<http://www.english.ox.ac.uk/boethius/>>.

⁹ Naar een lezing van Rosalind Love, gehouden tijdens de jaarlijkse Workshop ‘Boethius in Early Medieval Europe’, 1 juli 2009. Met dank voor haar toestemming om het materiaal hier te mogen gebruiken.

vinden: 'Presens vitae a Grecis '(h)ocsimolum' appellatur' ('De 'levensspanne' wordt door de Grieken '(h)ocsimolum' genoemd'). Hier is dan wel de term herkend als een Grieks woord, maar de betekenis ervan is evengoed verloren gegaan in de overlevering van de glossen.

Met vaak lange omwegen kun je zo meestal uitkomen bij een reconstructie en interpretatie die zinnig lijkt. Andere voorbeelden van hoe hard een gebruiker van zo'n handschrift heeft moeten werken om door te dringen tot de inhoud zijn te vinden in de soms wonderlijke lay-out van commentaar in de marge. In de Boethius-handschriften vinden we voorbeelden van glossen die zijn overschreven in een speciaal design, een rand van blokjes of punten langs de bovenrand van de tekst. De leesrichting is vervolgens ook nog eens buitengewoon merkwaardig en verwarrend: in Fig. 3 is deze met behulp van pijlen aangegeven.¹⁰ Het is de vraag waarom voor een dergelijke lay-out

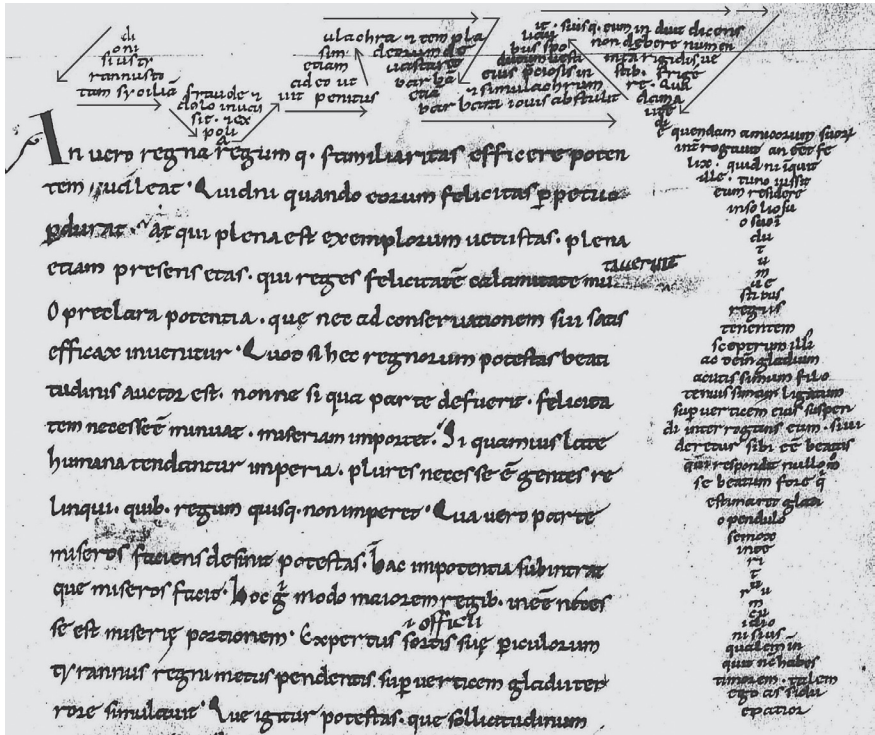

Fig. 3

¹⁰ Stockholm, Kungliga Bibliotheket, Va5, fol. 23r. Naar een lezing van Rohini Jayatilaka, gehouden tijdens de Workshop genoemd in de vorige voetnoot. Met dank aan de bibliotheek en aan Jayatilaka voor hun toestemming om het materiaal hier te mogen reproduceren. Het copyright van de afbeelding blijft in handen van de Kungliga Bibliotheket.

gekozen werd. Was het puur uit esthetisch oogpunt? Wellicht was het de opzet van de auteur om het proces van het lezen van de tekst met opzet te vertragen, om zo de lezer te dwingen langer en harder over de inhoud na te denken.

De vraag rijst hoe we dit soort commentaarteksten duiden, als zij zo ontoegankelijk zijn door hun overvolle of vreemde lay-out, of hun gebruik van Tiroons kortschrift? Wat voor functie hebben zij als zij bij tijd en wijle zo gemankeerd overgeleverd zijn dat er (zo nu en dan) weinig meer dan onzin overblijft?

3. SCHOOLBOEKEN OF DODE GELEERDHEID?

Een paar decennia geleden was het gebruikelijk om ieder boek dat ‘glossen’ bevatte onmiddellijk te categoriseren als ‘schoolboek’ – gebruikt voor onderwijs, en ook met het oog daarop te voorzien van aantekeningen. De glossen waren dan óf ‘de stem van de meester’, die als het ware in zijn boek aantekende wat hij in zijn lessen moest behandelen, óf het was ‘de stem van de leerling’, die in zijn eigen exemplaar aantekende wat de meester onderwees. De grote denkers achter deze theorie waren Gernot Wieland en Arthur Rigg, die onderzoek deden naar het Cambridge Songs handschrift (midden elfde eeuw) en aan de hand daarvan als het ware een les van een Engelse magister uit Canterbury reconstrueerden.¹¹ Zij kregen echter repliek van Michael Lapidge, die erop wees dat glossen lang niet altijd wijzen op een gebruik als schoolboek. De transmissie van glossen wees, volgens hem, eerder op een automatisch meekopiëren van glossen, zonder dat zij nu noodzakelijkerwijs een levende functie hadden: in hun corrupte vorm lijken ze eerder ‘dode’ resten oude informatie, waarvan de betekenis verloren is gegaan in een eerder stadium van overlevering (Lapidge, 1982). Het ‘hoc-si-morum’-voorbeeld zou een *case in point* kunnen zijn voor zijn stelling. De discussie ontwikkelde zich tot een heftig debat, waarop ik nu niet wens in te gaan. Mijns inziens is het tijd om een nieuwe weg in te slaan met het duiden van ons historische materiaal.

Handschriften die zo vol staan met glossen als het getoonde Martianus Capella handschrift lijken immers te passen in geen van beide categorieën.

¹¹ Over boeken met glossen als schoolteksten, zie, o.a., Rigg & Wieland (1975) en Wieland (1983 & 1985).

De aard van de glossen en de dichtheid ervan passen beslist niet in de ‘dode geleerdheid’ theorie, zeker niet als we zien hoeveel moeite de kopiïsten zich hebben getroost om zo veel mogelijk lagen commentaar toe te voegen aan hun exemplaar van de tekst. De oudste commentaartraditie bij *De nuptiis* is slechts één van de vier tradities die in de loop van de negende en aan het begin van de tiende eeuw bij deze tekst tot stand is gekomen.¹² Tegelijkertijd is de categorie van schooltekst ook niet bepaald passend voor een dergelijk handschrift. De dichtheid van de glossen is zodanig dat een heldere behandeling van de tekst mij zo goed als onmogelijk lijkt. Bovendien worden er in de glossen vaak kleine discussies gevoerd: verschillende interpretaties worden naast elkaar gezet, contrasterende autoriteiten worden met elkaar vergeleken, en interpretatieve problemen worden blootgelegd. Het doel van de glossen lijkt minder gericht te zijn op onderwijzen, en veel meer op *verzamelen*. Veel glossen wijzen naar buiten in plaats van naar binnen; zij vormen als het ware een landkaart waarmee de lezer van de ene naar de andere tekst kan geraken, en wegwijs kan vinden in de wereld van de antieke geleerde, mythologische en filosofische erfenis (Teeuwen, 2008 & 2010).

In de moderne literatuurtheorie heeft Genette de term ‘paratekst’ geïntroduceerd, een tekst die bemiddelt tussen boek, auteur en lezer: titels, voorwoorden, flapteksten etc. (Genette, 1997 [1987]). Zij functioneren als ‘thresholds of interpretation’ (de ondertitel van de Engelse vertaling van zijn boek), drempels, die op allerlei manieren beïnvloeden wat er gebeurt tussen auteur, tekst en lezer. Als we vanuit dit moderne perspectief een blik werpen op ons duizend jaar oude materiaal (eerder dan vanuit de schoolboek-discussie), komen we tot interessante observaties. De schoen past immers precies: glossen zijn parateksten bij uitstek, drempels tussen tekst en lezer, buitengewoon sturend, en dat niet eens impliciet. Zij kauwen voor wat interessant is en hoe te interpreteren. De glossen zijn als het ware een hardop uitgesproken weergave van het leesproces: zij zijn uniek omdat zij ons precies vertellen hoe dat in zijn werk ging, en bieden ons daarmee een treffend inzicht in het intellectuele bedrijf van onze historische periode.

¹² De vier tradities zijn, respectievelijk, een oudste, anonieme traditie, die eerder is toegeschreven aan de Ierse geleerde Dunchad, later aan Martinus van Laon (beide identificaties zijn intussen verworpen); een traditie die toegeschreven is aan wederom een Ierse geleerde Johannes Scotus Eriugena; een eclectische traditie uit het insulaire gebied; en een wat latere, compilerende traditie toegeschreven aan Remigius van Auxerre. De vier tradities en hun samenhang/verschillen worden beschreven in Teeuwen (2002, p. 27-56).

4. MODERNE GLOSSEN: T.S. SPIVET EN HARRY POTTER

Onlangs kreeg ik de roman *The Selected Works of T.S. Spivet* van Reif Larsen in handen (Larsen, 2009).¹³ Het is het verhaal van een 12-jarige jongen die een manische behoefte heeft aan het in kaart brengen van de wereld om hem heen. Het boek heeft een wat vierkant formaat, en lijkt daarin eigenlijk best op een Karolingische codex. De grote marges zijn door de schrijver zelf volgeschreven en -getekend. Op de website van Amazon schreef de auteur zelf over zijn boek:

I initially wrote a draft of *The Selected Works* without any accompanying illustrations. After reaching the end, I still had that tingly feeling that something was missing, and so I thought about it for a while and realized that in order to really understand T.S., we actually need to see his drawings laid out on the page.... As soon as you include that first image in the margin, however, you've positioned yourself on a slippery slope, as suddenly there's this temptation to illustrate every single detail in the novel.... Instead of a direct one-to-one correspondence, there's a satellite-like relationship between the text and the image, a kind of graphical parallelism.

Eenzelfde manische behoefte om steeds meer annotaties toe te voegen, en om uit te waaiëren naar onderwerpen die soms nog slechts zijdelings met de hoofdttekst te maken hebben, heeft ook onze Karolingische commentatoren bevangen. En net als in het verhaal van T.S. Spivet is het effect dat je voortdurend wordt onderbroken en vertraagd in het leesproces. Iedere glosse laat je stil staan bij een detail, en vertraagt het leesproces. In sommige gevallen werkt het commentaar verhelderend, zoals een schoolmeester de tekst zou verhelderen door zijn leerlingen te wijzen op de grammaticale constructie, of synoniemen aan zou dragen voor ongebruikelijke woorden. Heldere definities worden herhaald in de marge; samenhangende begrippen worden gepresenteerd in de vorm van een tabel of figuur. Maar in veel gevallen werkt het commentaar eerder complicerend: het voegt betekenis toe door te wijzen op het fenomeen van verhulling, allegorie of symboliek. Het voegt interpretaties toe aan de tekst, contrasterende autoriteiten, of verwijzingen naar andere teksten. Deze methodes zorgen voor een verdieping: zij zetten de lezer stil of sturen hem op een zijspoor, en dat is in het geval van Martianus

¹³ Zie ook de website van de auteur over zijn boek <<http://www.tsspivet.com/>> [1 april 2010].

Capella een bedoeld effect. Karolingische geleerden lazen *De nuptiis* niet alleen om hun vocabulaire te verrijken, of om kennis te vergaren over Griekse mythes of de *artes liberales*: men hoopte ook daadwerkelijk te kunnen doordringen tot een haast mystieke ‘kern van waarheid’ – een kern, die door God was ingebakken in de schepping, maar die voor de sterfelijke mens onbereikbaar is, en die hij misschien kan benaderen door de bestudering van *teksten* – de Bijbel en de Kerkvaders, maar ook teksten uit de Oudheid, die evengoed verborgen waarheid bevatten. Het thema van de ‘verstopte kennis’ is een belangrijk thema in het Martianus Capella commentaar: kennis is verpakt in allegorie of mythe, en moet worden uitgekleed om te kunnen worden doorgrond. Het wordt verwoord in verschillende glossen, bijvoorbeeld over het verlies van kennis voor de mens door de zondeval. Maar het wordt bovendien treffend geïllustreerd naar aanleiding van een passage die ik eerder al noemde: het begin van Philologia’s hemelreis, waarvoor zij een onsterfelijkheidsdrank te drinken krijgt uit een ei. In één van de Leidse handschriften is het ei geïllustreerd à-la-Spivet (zie Fig. 4): ‘DESCRIPTIO OVI’, staat er: ‘de beschrijving van het ei’. In het ei bevindt zich een stip – de Karolingische verbeelding van de kern van wijsheid of verlichting waarnaar de mens moet streven.

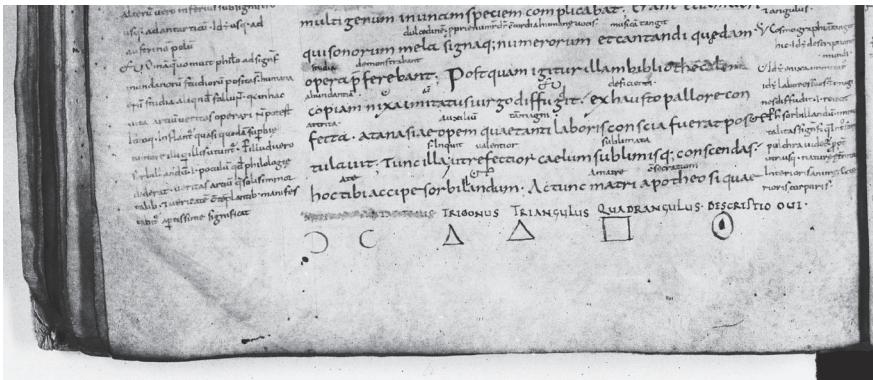

Fig. 4: Detail van Leiden, UB, BPL 88, Fol. 25v

Tenslotte: In J.K. Rowlings *Harry Potter en de Halfbloed Prins* leent Harry een oud toverdrankenboek op school. Het boek ziet er nogal beduimd uit, en staat vol aantekeningen van de vorige eigenaar. Eerst ergert Harry zich aan het geklieder bij de tekst, maar dan begint hij de aanwijzingen te volgen. Ze blijken buitengewoon nuttig, en leveren hem zelfs een onbetaalbare prijs op: een pieplein flesje met vloeibaar geluk (Rowling, 2005, p. 144-147). Het

bestuderen van de Karolingische glossen op Martianus zullen de lezers ervan geenszins leiden naar puur geluk of naar verlichting, maar niettemin blijkt uit de aantekeningen dat de schrijvers ervan wel degelijk op jacht waren naar het verzamelen van een complete kennis. Zij waren op zoek naar kennis van de wereld om hen heen en naar kennis van het hogere, in de wetenschap dat deze complete kennis onbereikbaar was voor een sterfelijke mens sinds de zondeval. De aantekeningen en glossen gunnen ons zo een unieke blik over de schouder van Karolingische monniken, die het mysterie van de wereld om zich heen mede probeerden te doorgronden door de ogen van de antieke en laat antieke teksten die zij met grote precisie en aandacht kopieerden en van commentaar voorzagen in hun kloosterscriptoria.

Literatuurlijst

- Biemans, Jos A.A.M.** (2008). 'Boek en boekschrift bij de overlevering van Latijnse klassieke teksten tijdens de middeleeuwen (500-1500).' In van Beek, R., Jurriaans-Helle, G. & van der Meij, F. (eds.), *Boek en Oudheid*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, p. 48-92.
- Contreni, J.J.** (1995a). 'The Carolingian Renaissance: education and literary culture'. In McKitterick, R. (ed.), *The New Cambridge Medieval History II*. Cambridge: CUP, p. 709-757.
- Contreni, J.J.** (1995b). 'The Pursuit of Knowledge in Carolingian Europe.' In Sullivan, R.E. (ed.), *The Gentle Voices of Teachers'. Aspects of Learning in the Carolingian Age*. Columbus: Ohio State University Press, p. 106-141.
- Ganz, D.** (1995). 'Book production in the Carolingian empire and the spread of Caroline minuscule', In McKitterick, R. (ed.), *The New Cambridge Medieval History II*. Cambridge: CUP, p. 786-808.
- Genette, G.** (1997 [1987]). *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Transl. J.E. Lewin. Literature, Culture, Theory, 20. Cambridge: CUP. Oorspronkelijk gepubliceerd als *Seuils* (Paris: Seuil, 1987).
- Godman, P.** (1985). *Poetry of the Carolingian Renaissance*. London: Duckworth.
- Goulet-Cazé, M.-O. et al.** (eds.) (2000). *Le commentaire entre tradition et innovation*. Paris.
- Holtz, L.** (2000). 'Le rôle des commentaires d'auteurs classiques dans l'émergence d'une mise en page associant texte et commentaire (Moyen Âge occidental)'. In Goulet-Cazé, M.-O. et al. (eds.), *Le commentaire entre tradition et innovation*. Paris: Vrin, p. 101-118.
- Lapidge, M.** (1982). 'The Study of Latin Texts in Late Anglo-Saxon England: The Evidence of Latin Glosses.' In Brooks, N. (ed.), *Latin and the Vernacular Languages in Early Medieval Britain*. Leicester: Leicester University Press, p. 99-140.

- Larsen, Reif** (2009). *The Selected Works of T.S. Spivet*. London: Penguin Press.
- Lemoine, F.** (1972). *Martianus Capella: a Literary Reevaluation*, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance Forschung, 10. München: Arboe Gesellschaft.
- Lewis, C.S.** (1936). *The allegory of love: A study in medieval tradition*. London: Oxford University Press.
- McKitterick, R.** (ed.) (1994). *Carolingian Culture: emulation and innovation*. Cambridge: CUP.
- Most, G.W.** (ed.) (1999). *Commentaries – Kommentare*, Aporemata. Kritische Studien zur Philologiegeschichte, Band 4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Rigg, Arthur G. & Wieland, Gernot R.** (1975). 'A Canterbury Classbook of the Mid-Eleventh Century.' *Anglo-Saxon England*, 4: 113-130.
- Rowling, J.K.** (2005). *Harry Potter en de Halfbloed Prins*. Vert. W. Buddingh'. Amsterdam: De Harmonie.
- Stahl, William Harris et al.** (1971;1977). *Martianus Capella and the seven liberal arts*. 2 vols. New York: Columbia University Press.
- Teeuwen, M.** (2002). *Harmony and the Music of the Spheres. The ars musica in ninth-century commentaries on Martianus Capella*. *Mittellateinische Studien und Texte* 30. Leiden/Boston/ Köln: Brill.
- Teeuwen, M.** (2008). 'The pursuit of secular learning: the oldest commentary tradition on Martianus Capella.' *The Journal of Medieval Latin*, 18: 36-51.
- Teeuwen, M.** (2010). 'Glossing in Close Co-operation: Examples from Ninth-Century Martianus Capella Manuscripts.' In Bremmer, R.H. & Dekker, K. (eds.), *Practice in Learning: The Transfer of Encyclopaedic Knowledge in the Early Middle Ages*. *Mediaevalia Groningana New Series*, Vol. 16. Leuven/Paris/Wallpole, MA: Peeters, p. 85-100.
- Teeuwen, M. & O'Sullivan, S.** (eds.) (2011). *Carolingian Scholarship and Martianus Capella*. *Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages (CELAMA)* 12. Turnhout: Brepols.
- Wieland, Gernot R.** (1983). *The Latin Glosses on Arator and Prudentius in Cambridge University Library Ms. Gg. 5.35*. *Studies and Texts* 61. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- Wieland, Gernot R.** (1985). 'The Glossed Manuscript: Classbook or Library Book?' *Anglo-Saxon England*, 14: 153-173.
- Zetzel, J.E.G.** (2005). *Marginal scholarship and textual deviance. The Commentum Cornuti and the early scholia on Persius*. *Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement* 84. London: Institute of Classical Studies.

